

NOI DESCOPERIRI DE TEGULE ROMANE ȘTAMPILATE ÎN SUD-VESTUL DOBROGEI

Mihai IRIMIA

Din zona cetății romano-bizantine de la Izvoarele (com. Lipnița, jud. Constanța) și a așezării antice de la Gura Canliei (satul Canlia, com. Lipnița), provin câteva tegule ștampilate descoperite cu mai mulți ani în urmă și care au făcut obiectul unor studii publicate anterior¹.

În ultimii ani s-au descoperit întâmplător alte tegule ștampilate, care constituie subiectul notei de față.

CANLIA, com. Lipnița, punctul GURA CANLIEI

Așezarea antică de la Gura Canliei se întinde și pe malul de nord-nord est al pârâului Canlia, în prelungirea pantelor dealului Ghivizlicu Mare². Aici au apărut materiale arheologice din mai multe epoci, inclusiv din epoca romană.

Tegulele pe care le prezentăm au apărut la circa 50-60 m în aval de săpătura de salvare, pe plaja Dunării, probabil căzute din malul așezării, erodat continuu de apele fluviului, mai ales cu prilejul viiturilor.

1. Fragment de țiglă ștampilată³, spartă pe toate laturile, cu dimensiunile actuale de 11,8 x 13,3 x 3,2 cm. Dimensiunile ștampilei 8,4 x 2 cm; înălțimea literelor 1,8 – 2 cm; grosimea literelor 0,2 – 0,3 cm. Inv. 43.341. Fig. 1/1; 3/1.

Pastă densă, cărămidie deschisă, cu foarte mici concrețiuni de oxid de fier și pori în compoziție. Pe suprafața grunzuroasă se observă nisipul imprimat în pasta

¹ M.Irimia, Pontica, 18(1985), p.141-156; idem, Pontica, 21-22(1988-1989), p.113-121.

² Punctul arheologic este bine cunoscut, deoarece în diferite rânduri mai mulți specialiști au semnalat materiale arheologice recoltate prin cercetări de suprafață. Tot aici, între anii 1974-1976, 1978-1983 au fost efectuate săpături de salvare (D.Vâlceanu, SCIV, 13 (1962), 1, p.141-145; P.Diaconu, N.Anghelescu, Rev.Muz., 5(1968), 4, p.349-351; N.Conovici, Crișan Mușeteanu, SCIV, 26(1975), 4, p.546-547; M.Irimia, Pontica, 14(1981), p.67-122 – cu harta așezării antice; idem, MCA, A XV-a sesiune anuală de rapoarte, Brașov, 1981 (București, 1983), p.161-171; idem, MCA, A XVI-a sesiune anuală de rapoarte, Vaslui, 1982 (București, 1986), p.68-73; idem, Pontica, 21-22(1988-1989), p.113-121).

³ Piesa a fost descoperită în ziua de 3 septembrie 2000, cu ocazia unei periegeze întreprinse în zonă împreună cu colegii N.Conovici și Anca Ganciu.

moale și concrețiuni mici, calcaroase. Suprafața exterioară, pe care s-a aplicat ștampila, este netezită. Pasta este foarte asemănătoare celei din care s-au realizat cele mai multe vase și diferite materiale ceramice romane de construcție (cărămizi, țigle, olane) din perimetrul așezării.

Legenda: COHIIC. Literele C, O, H și C sunt englifice, iar cifra II în relief. Litera H este în ligatură cu spațiile adâncite care delimitează cifra II în relief, ce marchează numărul formațiunii militare. Chenar vizibil parțial, mai ales pe latura inferioară a ștampilei, parțial și pe cea superioară.

2. Fragment de țiglă ștampilată⁴ spartă pe toate laturile, cu dimensiunile actuale de 9,5 x 7 x 2,5 cm; grosimea neuniformă. Dimensiunile actuale ale ștampilei 4,6 x 2 cm; înălțimea literelor 1,8-2 cm; grosimea literelor 0,3 cm. Fig. 1/2; 3/2.

Pastă densă, cărămidie-alburie, cu pori în compoziție. Pe suprafața grunzuroasă se observă urmele nisipului pe care s-a așezat țigla după modelare și mici concrețiuni calcaroase. Suprafața exterioară, pe care s-a aplicat ștampila, este netezită. După pastă se apropie foarte mult de țigla fragmentară prezentată anterior (inv. 43.341), dar ștampila este puțin diferită și nu păstrează nimic dintr-un eventual chenar.

Legenda [C]OHII[...], cu toate literele englifice. Litera H este în ligatură cu cifra I învecinată; din cea de a doua cifră I se păstrează foarte puțin, doar capătul din spre bază.

3. Fragment de țiglă ștampilată⁵ spartă pe toate laturile, cu dimensiunile actuale de 9,6 x 8,6 x 1,8 cm. Dimensiunile actuale ale ștampilei: 4,6 x 1,8 cm; înălțimea literelor 1,3 cm; grosimea literelor 0,18 – 0,20 cm. Fig. 1/3; 3/3.

Pastă densă, cărămidie deschisă, mai alburie spre exterior, datorită depunerilor calcaroase. Pe suprafața grunzuroasă se observă urmele nisipului. Suprafața exterioară, pe care s-a aplicat ștampila, este netezită. Ca și exemplarele anterioare, are pasta foarte asemănătoare unor vase și materiale romane de construcție descoperite în perimetrul așezării, fabricate local.

Legenda: COH[...]. Cartuș dreptunghiular, cu marginile chenarului vizibile pe toate laturile. Literele sunt în relief. Litera H are hastele verticale puțin lățite la capete. După modul de realizare a legendei, piesa este foarte asemănătoare exemplarului nr.3 de la Izvoarele (vezi mai jos). Prin tipul de ștampilă întâlnit, exemplarul este diferit de celelalte două țigle ștampilate amintite mai sus (nr.1 și 2), ca și de un alt exemplar, publicat anterior⁶, descoperit tot la Gura Canliei.

IZVOARELE, com. Lipnița, cetatea Sucidava

Piese pe care le prezentăm au fost descoperite în zona cetății romano-

⁴ Piesa aparține arhitectului Vlad Calboreanu (București), care a descoperit-o întâmplător în luna august 2002. Îi mulțumim pentru bunăvoința cu care ne-a pus-o la dispoziție pentru publicare.

⁵ Piesa aparține, de asemenea, arhitectului Vlad Calboreanu și a fost descoperită în condiții similare.

⁶ M.Irimia, Pontica, 21-22(1988-1989), p.113-121, fig.2.

bizantine de la Izvoarele (fostă Pârjoaia), punctul „Cale Gherghi” sau „Valea cu tei”⁷. Una dintre tegule (nr.1) a fost descoperită întâmplător pe plaja Dunării⁸, dintr-o zonă supusă unei continue erodări datorită viiturilor fluviului și în care, pe parcursul anilor, au fost descoperite numeroase materiale antice din diferite perioade istorice. Altele două (nr.2 și 3) aparțin colecției Vasile Culică, donată Muzeului Dunării de Jos din Călărași⁹. Conform marcajului, ambele provin de la Pârjoaia (azi Izvoarele), foarte probabil din aceeași zonă a cetății romano-bizantine vizitată adesea de pasionatul cărturar, numismat și arheolog amator. Cea de a patra piesă (nr.4) a fost descoperită în anul 2000 pe platoul cetății romano-bizantine¹⁰.

1. Fragment de țiglă ștampilată, spartă pe toate laturile, cu dimensiunile actuale de 7,5 x 4,5 x 2,3 cm. Dimensiunile actuale ale ștampilei 6 x 2,1 cm; înălțimea literelor 1,5 – 1,7 cm; Inv. 43.340. Fig. 2/1; 4/1.

Pastă densă, roșie-cărămizie, cu foarte mici concrețiuni de oxid de fier în compoziție. Din punct de vedere al compoziției pastei, piesa este caracteristică materialului ceramic de construcție existent în antichitate în perimetrul așezării; arderea este însă mai intensă. Ștampilă englică.

Legenda: [C]OHIIC. Sub litera H apare o mică linie orizontală adâncită, care ar putea reprezenta, eventual, latura incompletă a unui chenar.

Prin forma literelor, ca și prin șanțuirea orizontală amintită, de sub litera H, țigla este aproape întru-totul asemănătoare unui exemplar publicat anterior¹¹.

2.Fragment de țiglă ștampilată spartă pe toate laturile, cu dimensiunile actuale de 8,5 x 6,2 x 2,3 cm. Dimensiunile actuale ale ștampilei 3,5 x 2 cm; înălțimea literelor 1,8 – 2 cm. Muzeul Dunării de Jos, Călărași, inv. 39.298. Fig. 2/2; 4/2.

Pastă densă, cărămizie - maronie, cu câteva concrețiuni calcaroase și de oxid de fier în compoziție. Este caracteristică de asemenea, din punct de vedere al

⁷ Bibliografia mai veche privind așezarea antică de la Izvoarele, identificată adesea cu Sucidava moesică, la M.Irimia, Pontica, 18(1985), n.3 și Pontica, 21-22(1988-1989), n.1. De asemenea, la Mihail Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988, p.16-19; Alexandru Suceveanu, Alexandru Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, passim; Maria Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.)*, Bibliotheca Tomitana, III, Muzeul de istorie națională și arheologie Constanța, 2001, p.127-128 etc.

⁸ În anul 1996 de către colegul N.Conovici, căruia îi mulțumim pentru permisiunea de a o publica.

⁹ Informații referitoare la aceste piese ne-au fost oferite cu multă amabilitate de domnul Dan Elefterescu, de la Muzeul Dunării de Jos, Călărași, căruia îi exprimăm și cu acest prilej calde mulțumiri.

¹⁰ De către arhitectul Vlad Calboreanu; piesa era la suprafața terenului, dislocată, probabil de mai multă vreme dintr-o construcție antică. Are la suprafață urme de mușchi vezi, dovadă a zăcerii ei îndelungate printre ierburile și arbuștii din zonă. Despre aceeași piesă ne-au informat cu circa un deceniu în urmă pasionații arheologi amatori Ion Munteanu din Fetești și Vasile Oprea, Muzeul Dunării de Jos, Călărași, care după ce au găsit-o (pe plaja Dunării), au „ascuns-o” în cetate, pentru a o recupera mai târziu. Întâmplarea a făcut ca ea să fie „redescoperită” recent.

¹¹ M.Irimia, Pontica, 21-22(1988-1989), p.114 și fig. 1/1.

pastei, materialului ceramic de construcție existent în antichitate în zonă. Șampilă englică, fără chenar.

Legenda: CO[H]...

3.Fragment de țiglă șampilată, spartă pe toate laturile, cu dimensiunile actuale de 9,8 x 6,4 x 2 cm. Dimensiunile actuale ale șampilei 3,8 x 1,8 cm; înălțimea literelor 1,2 – 1,3 cm. Muzeul Dunării de Jos, Călărași, inv. 39.296. Fig. 2/3; 4/3.

Legenda: COH[...].

Cartuș dreptunghiular; șampilarea s-a făcut prin apăsare inegală în pasta crudă. Literele sunt în relief. Litera H are hastele verticale puțin lățite la capete. Piesa este foarte asemănătoare exemplarului nr.3 de la Gura Canliei, amintit mai sus. Pastă densă, cărămie-roșcată.

4.Cărămidă șampilată, fragmentară, cu dimensiunile actuale de 27 x 14 x 6,8 cm. Dimensiunile șampilei: 13,2 x 4,2 cm; înălțimea literelor 1,8 x 2 cm; grosimea literelor 0,2 – 0,3 cm. Fig. 2/4; 4/a și 4/b.

Pastă densă, cărămie-albuie, cu puțini pori în compoziție. Pe suprafața grunzuroasă se observă urmele vegetalelor (paie sau iarbă) pe care s-a așezat piesa încă umedă, după răsturnarea din tipar; suprafața pe care s-a aplicat șampilă este netezită. Cărămida a fost puternic arsă. Nu prezintă urme de mortar, ci doar o depunere subțire calcaroasă, datorată zăcerii ei îndelungate într-un pământ care a favorizat depunerea amintită. Prezintă unele pete negre și urme de cărbune, datorate arderii secundare. Chenarul șampilei este de tipul *tabula ansata*. Literele sunt în relief.

Legenda: RUMORID(US).

x x
x

Într-o notă anterioară referitoare la două tegule șampilate, descoperite una la Gura Canliei, cealaltă la Izvoarele¹², foarte asemănătoare exemplarelor nr. 1-3 de la Gura Canliei și nr 1-3 de la Izvoarele din prezentarea de față, am propus lectura COH(ORS)II C(HALCIDENORUM SAGITTARIORUM).

Așa cum se apreciază, această unitate s-a format în epoca Flavilor sau anterior lor în zona Siriei clientelare statului roman¹³. Ea era cunoscută până acum prin diplomele militare din anii 97, 99, 127, 134, 145/146 și 154 (sau 157)¹⁴. Pe raza comunei Cataloi (Jud. Tulcea) s-a descoperit relativ recent o diplomă militară

¹² *Ibidem*, p.113-121.

¹³ W.Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in der Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Junker und Dühnhaupt, Berlin, 1938, p.118-119.

¹⁴ Bibliografia la Constantin C. Petolescu, Antoniu-Teodor Popescu, *Studia Historica et Theologica, Omagiu profesorului Emilian Popescu*, volum coordonat de Constantin C. Petolescu, Tudor Teoteoi, Adrian Gabor, ed. Trinitas, Iași, 2003, p.87.

din 15 iunie 92, în care sunt menționate șapte *alae* și cincisprezece *cohortes* din armata Moesiei Inferioare, între care și *Cohors II Chalcidenorum*¹⁵. Cohorta a făcut parte dintre unitățile moesice care după războaiele dacice au revenit în Moesia Inferior¹⁶.

Cohors II Chalcidenorum a rămas în Moesia și în vremea lui Hadrianus (117-138), după cum o dovedesc două diplome militare, una din 2 aprilie 134¹⁷ și alta din 28 februarie 138¹⁸. Unitatea se întâlnește în Moesia Inferior și în vremea lui Antoninus Pius (138-161), așa cum o dovedește o altă diplomă, de la Brestovene¹⁹, datată la 154²⁰, în care ea apare și cu epitetul de *Sag(ittariorum)*.

În afara informațiilor oferite de diplome nu existau alte precizări, altfel că multă vreme nu s-a putut stabili locul de staționare al acestei cohorte. I.Beneš a presupus că ea s-ar fi situat, pe la mijlocul secolului II, în împrejurimile legiunii a XI-a Claudia, al cărei sediu se afla la Durostorum²¹. Printre unitățile auxiliare din armata Moesiei Inferior ale căror lagăre nu li s-a putut preciza, A.Aricescu amintea și *Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum*²². Totodată, existau și unele cetăți importante, în care nu se semnalaseră încă, până la acea dată, unități militare. Pe bună dreptate autorul amintit presupunea că unele dintre unitățile auxiliare nelocalizate încă puteau staționa în castelele cărora nu li se cunoștea încă unitatea care le-a ocupat²³. Astfel, în legătură cu *Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum*, care a făcut parte o perioadă relativ importantă și continuă din armata provinciei, A.Aricescu sugera posibilitatea ca tabăra ei să se fi aflat fie în Dobrogea, fie în Bulgaria²⁴, fără a putea face alte precizări.

În nota publicată cu circa 15 ani în urmă, la care ne-am mai referit²⁵, am presupus că lagărul cohortei în discuție s-ar fi putut afla, cel puțin o vreme, la Izvoarele (Sucidava moesică). Aici, sau eventual la Gura Canliei (ipotetic *Cimbrianae* sau *Cimbriana*), lagărul putea fi utilizat în vremea atestării epigrafice a cohortei la Dunărea de Jos, între primii ani de domnie ai împăratului Traian și perioada corespunzătoare domniei lui Antoninus Pius, având ca repere cunoscute, datele înregistrate de două diplome, respectiv anii 99 și 154. Anul 154 a fost luat ca reper, deoarece ultima mențiune despre prezența cohortei la Dunărea de Jos datează din vremea împăratului Antoninus Pius²⁶. Domnia

¹⁵ Constantin C. Petolescu, Antoniu-Teodor Popescu, *op. cit.*, p. 73-92.

¹⁶ W.Wagner, *loc.cit.*; I.Beneš, *Die romischen Auxiliarformationen im unteren Donaauraum*, Sbornik Praci Filosofické Faculty Brněnské University, E-15, 1970, p.159-210.

¹⁷ CIL, XVI, 78.

¹⁸ CIL, XVI, 106. În această diplomă apare înregistrarea *Cohors I Chalcidenorum*, ceea ce reprezintă o greșeală, după cum precizează W.Wagner, *loc.cit.*, deoarece această unitate se afla în Numidia. Este vorba de fapt de *Cohors II Chalcidenorum*.

¹⁹ Iv.Venedikov, *Izvestiia-Varna*, 9(1953), p.61-68.

²⁰ Emilia Doruțiu-Boilă, *Dacia*, NS, 12(1968), p.397-400.

²¹ I.Berneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, *Studia archeologického ústavu československe Akademie*, Věd V.Brně, Academia Praha, 1978, p.24, nr.67/30 și tabelul nr.III.

²² A.Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p.65 și 85.

²³ *Ibidem*, p.105.

²⁴ *Ibidem*, p.65.

²⁵ M.Irimia, *Pontica*, 21-22(1988-1989), p.113-121.

²⁶ Iv.Venedicov, *loc.cit.*; Emilia Doruțiu-Boilă, *loc.cit.*

acestui a însemnat una dintre cele mai prospere perioade pentru regiunile dunărene din timpul stăpânirii romane²⁷. Deși asupra Dobrogei nu s-au abătut primejdii mari din afară, totuși au avut loc unele mișcări de trupe auxiliare, determinate de nevoile de apărare ale altor provincii. Probabil cu prilejul acestor mișcări de unități militare este mutată și Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum, fără să se poată preciza unde anume, deoarece alte informații despre ea, după 154, lipsesc deocamdată. Mișcările de trupe care au avut loc nu au modificat însă în mod substanțial efectivele armatei Moesiei Inferior, deoarece la sfârșitul domniei lui Antoninus Pius, acestea nu erau cu mult mai puțin numeroase decât în timpul împăraților dinaintea sa²⁸.

Așa cum se cunoaște, la Durostorum (azi Silistra, Bulgaria) era sediul legiunii a XI-a Claudia, care a asigurat în mod permanent garnizoana unei părți importante din Moesia Inferior, începând cu primii ani ai secolului II până în secolul al IV-lea²⁹. Gura Canliei se află la aproximativ 19-20 km în aval de Durostorum, iar Izvoarele la circa 27 km, tot în aval³⁰.

La Gura Canliei s-au descoperit pe parcursul anilor mai multe cărămizi și țigle ștampilate care purtau leganda legiunii a XI-a Claudia³¹. Aici a fost localizată ipotetic, de către unii cercetători, Cimbrianae sau Cimbriana, sediu pentru *milites Cimbriani* din secolele IV-V³². Alți cercetători consideră că așezarea nu poate fi localizată cu siguranță, ea situându-se, totuși, între Durostorum și Sucidava (Muzait), corespunzând, probabil, uneia dintre așezările întărite de la Bugeac, Dervent și Canlia³³. Fortificația de la Gura Canliei este cunoscută numai pe baza cercetării de teren efectuate de Pamfil Polonic în 1898³⁴.

S-a apreciat că *milites cimbriani* constituie una dintre cele mai vechi unități de pe limesul dunărean târziu al Moesiei Secunda, poate chiar de la Diocletian (284-305), ceea ce ar explica apariția și menținerea toponimului în vremea lui Constantius II (337-361) și chiar mai târziu³⁵. Cercetările de suprafață și săpăturile de salvare, întreprinse într-un perimetru restrâns, au pus în evidență existența

²⁷ V.Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*², București, 1974, p.129-130; R.Vulpe, în DID, II, București, 1968, p.139-151; Al.Suceveanu, Al.Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, p.30-33.

²⁸ A.Aricescu, *op.cit.*, p.93.

²⁹ Bibliografia în legătură cu istoria și prezența acestei legiuni la A.Aricescu, *op.cit.*, p.37-44; M.Zahariade, *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, 2, Călărași, (1986), p.181-188 și n.1.

³⁰ A.Aricescu, *op.cit.*, p.138, cu discuția și asupra distanțelor dintre așezările de pe limes menționate în izvoare, în cazul de față doar cele dintre Durostorum și Izvoarele.

³¹ M.Irimia, *Pontica*, 14, 1981, p.111; idem, *Materiale și cercetări arheologice*, A XV-a Sesiune anuală de rapoarte, Brașov, 1981 (București, 1983), p.167 și fig. 3/5-6; idem, *Materiale și cercetări arheologice*, A XVI-a Sesiune anuală de rapoarte, Vaslui, 1982 (București, 1986), p.68. Până în prezent de la Gura Canliei provin cinci tegule cu ștampila legiunii a XI-a Claudia.

³² R.Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p.303 și pl. XLVII; R.Vulpe, I.Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, p.373 și harta V (p.556); M.Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, p.116-117; Al.Suceveanu, Al.Barnea, *op.cit.*, p.52.

³³ R.Vulpe, *Pontica*, 5(1972), p.216; A.Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, p.116-117.

³⁴ P.Polonic, *Natura*, 24(1935), 7, p.10.

³⁵ A.Aricescu, *loc.cit.*

unor complexe arheologice romane și romano-bizantine din sec. II-VI. Printre ele pot fi menționate și mai multe cuptoare de ars materiale de construcție, dar care au funcționat într-o perioadă târzie (sec. IV-VI) deci în vremea în care se poate presupune că aici s-ar fi aflat formațiunea militară alcătuită din militari de origine germanică (*milites Cimbriani*). Dar aceasta nu exclude posibilitatea ca în așezarea relativ întinsă de la Gura Canliei, aflată pe terasele de pe ambele maluri ale pârâului Canlia, în apropiere de vărsarea lui în Dunăre, să fi existat ateliere și cuptoare pentru materiale ceramice de construcție mai timpurii, din secolul II, deci din perioada prezenței ipotetice aici a militarilor din Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum. Zona oferea condiții naturale favorabile funcționării unor ateliere pentru materiale ceramice de construcție (loess de bună calitate, nisip, vecinătatea imediată a Dunării, foarte probabil și lemnul necesar). Am avea, astfel, la Gura Canliei, succesiv, mai multe unități ori subunități militare: Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum, un detașament al legiunii a XI-a Claudia și un altul de *milites cimbriani*. Dat fiind, totuși, numărul relativ mic de descoperiri de tegule ștampilate, nu excludem nici posibilitatea ca ele să fi fost aduse din alte centre de fabricație, cu ocazia unor lucrări de construcții sau de reparații efectuate în castrul de aici.

La Izvoarele, în afara tegulelor ștampilate amintite mai sus, au fost descoperite și tegule ale altor unități militare, între care ale legiunii a XI-a (Claudia) Pontica și ale legiunii a V-a Macedonica³⁶. Tegulele legiunii a V-a Macedonica au aparținut, din punct de vedere cronologic, intervalului dintre începutul secolului II – anul 167, eventual chiar puțin ulterior anului 167, totuși nu prea îndepărtat în timp, iar ale legiunii a XI-a (Claudia) Pontica celei de a doua jumătăți a secolului II sau secolului III.

Tot de la Izvoarele provine și o cărămidă ștampilată cu grupul de litere COCUS, reconstituit de editorul ei sub forma CO(hors I) C(laudia) V(eterana) S(ugambrorum) sau S(ygambrorum)³⁷, unitate militară al cărei nume este cunoscut și din alte documente ce provin și din așezări de pe Dunăre³⁸. Ea este una dintre cele mai vechi unități auxiliare din Moesia, fiind menționată în armata provinciei încă din timpul lui Tiberius (14-37)³⁹, iar mai apoi prin diploma de la Taliatae, din anul 75; ea apare și în inscripția de la Cataloi, recent publicată⁴⁰. Sub Traian, Hadrian și Antoninus Pius ea se întâlnește în armata Moesiei Inferioare⁴¹. O diplomă din timpul lui Hadrian, al cărui beneficiar este chiar un militar din această unitate, datează din anul 134, ce reprezintă același an în care *Cohors I Sugambrorum veterana* a fost mutată de la reședința sa, castrul Montana (Mihailovgrad), în Asia, așa cum se poate deduce dintr-o inscripție dedicată

³⁶ M. Irimia, Pontica, 18(1985), p.141-156.

³⁷ A. Rădulescu, Pontica, 6(1973), p.131; lectura este acceptată cu rezerve de A. Aricescu, *op.cit.*, p.63.

³⁸ CIL, XXI, nr.46 și 78; cărămida de la Kutlovița în CIL, III, 12529; Revue archéologique, 1927, nr.95 – inscripție care îi atestă prezența în Frigia, pe vremea lui Hadrian, unde se transferase din Moesia Inferior.

³⁹ Tacitus, *Annales*, IV, 47, 3.

⁴⁰ Dušana Vučković-Todorović, Starinar, NS, 18(1967), p.22-24; Constantin C. Petolescu, Antoniu-Teodor Popescu, *op. cit.*, p. 73-92..

⁴¹ A. Aricescu, *op.cit.*, p.63, cu bibliografia.

împăratului de către comandantul unității⁴². După revenirea din Asia nu a mai fost amplasată, se pare, la Montana, ci mai spre estul Moesiei Inferioare⁴³, poate chiar în Dobrogea. În anul 157, Cohors I Claudia Sugambrorum este atestată în Syria⁴⁴, de unde n-a mai revenit în provincia dunăreană.

Tot la Izvoarele staționa în secolele IV-V un *cuneus equitum stablesianorum*⁴⁵. Trupe de același fel se mai întâlnesc la Cius⁴⁶ și Beroe⁴⁷ în provincia Scythia. S-a presupus că această unitate, împreună cu alte unități de cavalerie, era plasată pe granița dunăreană în timpul lui Constantin cel Mare (306-337), poate chiar încă din timpul tetrarhiei⁴⁸. În legătură cu cele două unități de același fel, de la Cius și Beroe, nu se exclude posibilitatea ca ele să fi făcut parte inițial dintr-o singură formațiune, care a fost la un moment dat divizată, cele două părți dezvoltându-se ulterior prin recrutări locale⁴⁹.

Absența cercetărilor sistematice la Izvoarele împiedică, deocamdată, încadrarea mai precisă a unora dintre descoperirile semnalate aici, ca și stabilirea intervalelor în care ar fi staționat unitățile și subunitățile militare atestate de izvoarele scrise sau de tegulele ștampilate, respectiv Cohors I Claudia Sugambrorum Veterana equitata, Legio XI Claudia, Legio V Macedonica, Cohors II Chalcidenorum sagittariorum, Cuneus equitum stablesianorum, ori a raporturilor dintre ele. Nu putem afirma cu destulă siguranță că tegulele cu ștampila COH(ORS) II C(HALCIDENORUM SAGITTARIORUM) ar indica neapărat prezența cohorței însăși la Sucidava, sau numai a unui detașament al acesteia. Ca și în cazul descoperirilor de la Gura Canliei, nu poate fi exclusă o producție locală a tegulelor în discuție (zona fiind, de asemenea, propice unor ateliere locale), dar nici posibilitatea ca ele să fi fost aduse dintr-un alt punct, cu ocazia unor lucrări mai ample de construcții.

În absența unor date mai sigure, localizarea lagărului cohorței în discuție într-unul din cele două puncte – Izvoarele sau Gura Canliei – este încă incertă. Inițial am presupus, cu rezerva cuvenită, că lagărul unității sau al unui detașament al acesteia, s-ar fi aflat la Sucidava. „Aici – sau eventual la Gura Canliei – lagărul putea fi utilizat în vremea atestării epigrafice a cohorței la Dunărea de Jos, între primii ani de domnia ai împăratului Traian și perioada corespunzătoare domniei lui Antoninus Pius, având ca repere cronologice cunoscute până acum, datele înregistrate de cele două diplome – respectiv anii 99 și 154”⁵⁰.

Acum nu mai suntem convinși că una dintre cele două așezări învecinate – Gura Canliei și Izvoarele – a reprezentat lagărul exclusiv al cohorței. Dintre

⁴² AÉ, 1927, 95.

⁴³ După cum pare să indice o inscripție de la Todoričen (IGB, 2, 591); cf. A.Aricescu, *loc.cit.*

⁴⁴ CIL, XVI, 106.

⁴⁵ *Notitia Dignitatum*, Or., XL, 17; A.Aricescu, *op.cit.*, *passim*; M.Zahariade, *op.cit.*, p.117-119.

⁴⁶ *Notitia Dignitatum*, XXXIX, 14.

⁴⁷ *Ibidem*, XXXIX, 15.

⁴⁸ A.Aricescu, *op.cit.*, p.130.

⁴⁹ *Ibidem*, p.115.

⁵⁰ M.Irimia, *Pontica*, 21-22(1988-1989), p.119.

descoperirile mai vechi și cele actuale, de la Izvoarele provin trei tegule ștampilate a căror lectură poate fi considerată sigură, iar de la Gura Canliei altele două (celelalte tegule, deși au uneori literele foarte asemănătoare celor de pe ștampilele păstrate aproape complet, nu pot fi considerate cu certitudine de același tip). Dar numărul pieselor nu poate fi un criteriu sigur de localizare. Eventual, ar fi posibil, ca în ambele puncte să fi staționat, pentru un interval mai scurt sau mai îndelungat, în același timp ori succesiv, detașamente din Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum. Deși informațiile existente nu sunt îndeajuns de satisfăcătoare, putem presupune, pe baza materialelor discutate mai sus, că în sud-vestul Dobrogei, la Izvoarele sau la Gura Canliei, eventual în ambele așezări antice, a staționat Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum (ori detașamente ale acesteia) în vremea atestării sale epigrafice la Dunărea de Jos.

x x

x

Căramizile ștampilate cu legenda RUMORID(US), pe care o întâlnim de asemenea la Izvoarele, sunt relativ frecvente pe malul drept al Dunării. Asemenea piese s-au descoperit în Bulgaria la Novae (Sviștov, jud. Târnovo), Ruse, Iatrus (Krivina, jud. Ruse) – mai multe exemplare⁵¹, Trimammium (Pirgovo, jud. Ruse) – un exemplar cu ștampila retrogradă⁵², Pliska⁵³ etc. O altă căramidă cu aceeași ștampilă (dar cu un alt cartuș și imprimată retrograd) s-a descoperit la Cius (com. Gârliciu, jud. Constanța)⁵⁴.

Se consideră că proprietarul atelierului (sau atelierelor ?) în care s-au produs aceste căramizi ar fi identic cu Flavius Rumoridus, *magister militum* sub Theodosius (379-395) și *consul ordinarius* sub Arcadius (395-408)⁵⁵. Prezența exemplarului amintit la Sucidava, în Moesia Secunda, se datorează tot activităților edilitare de aici, de la sfârșitul secolului al IV-lea sau de la începutul secolului al V-lea, fără să putem preciza dacă piesa provine dintr-un lot adus din altă parte, ori dintr-o căramidărie locală.

⁵¹ Em.Doruțiu-Boilă, ISM, V, 1980, p.147; M.Zahariade, *op.cit.*, p.102-108, nr.4, 5, cu bibl.

⁵² M.Zahariade, *op.cit.*, p.108-109, nr.7, cu bibl.

⁵³ Em.Doruțiu-Boilă, *loc.cit.*

⁵⁴ *Eadem*, p.147, nr.125.

⁵⁵ CIL, III, 2655; cf. O.Seek, *Rumoridus*, RE, 1A, 1914, col.1226; Em.Doruțiu-Boilă, *loc.cit.*

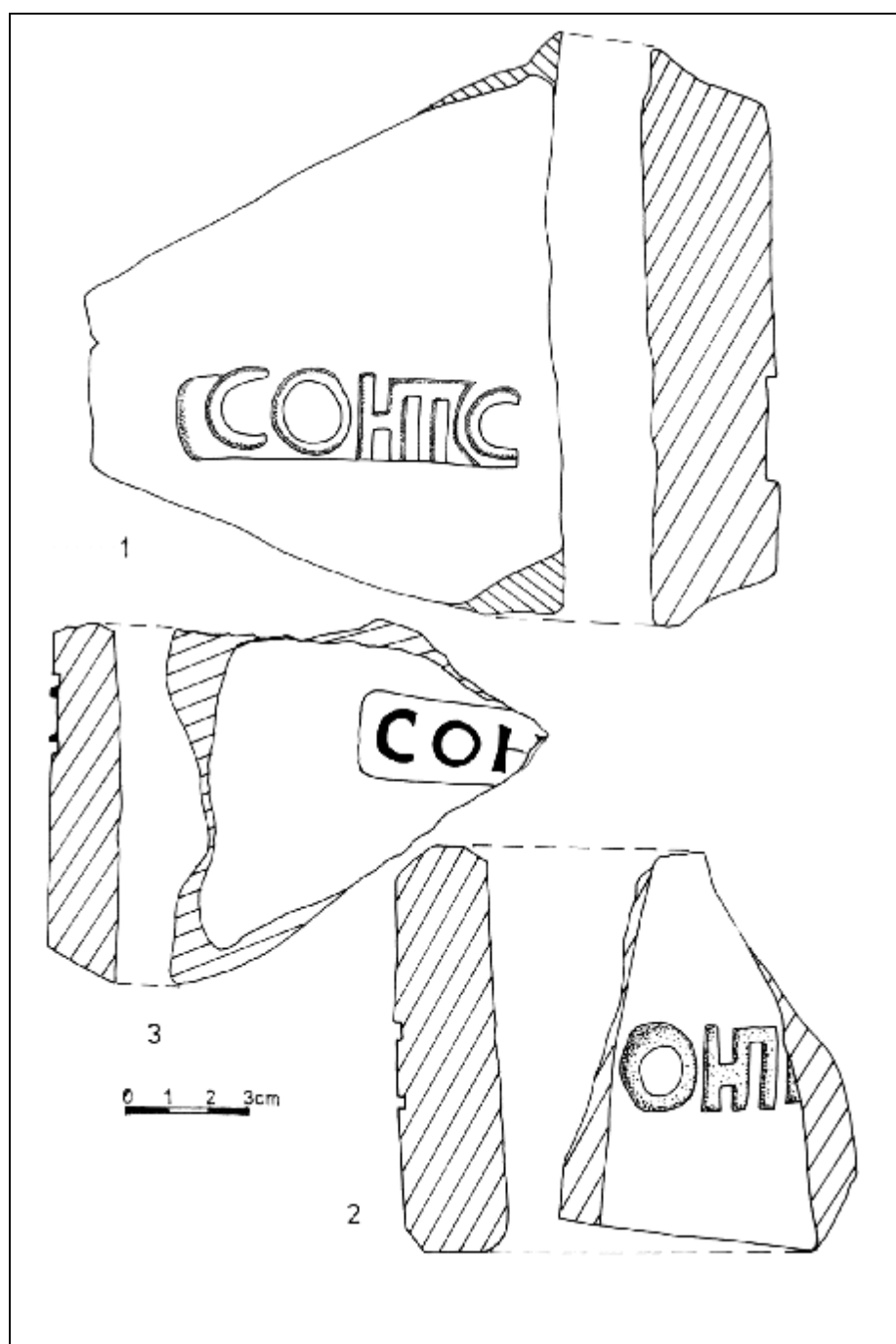

Fig. 1 - . Tegule ștampilate de la Gura Canliei

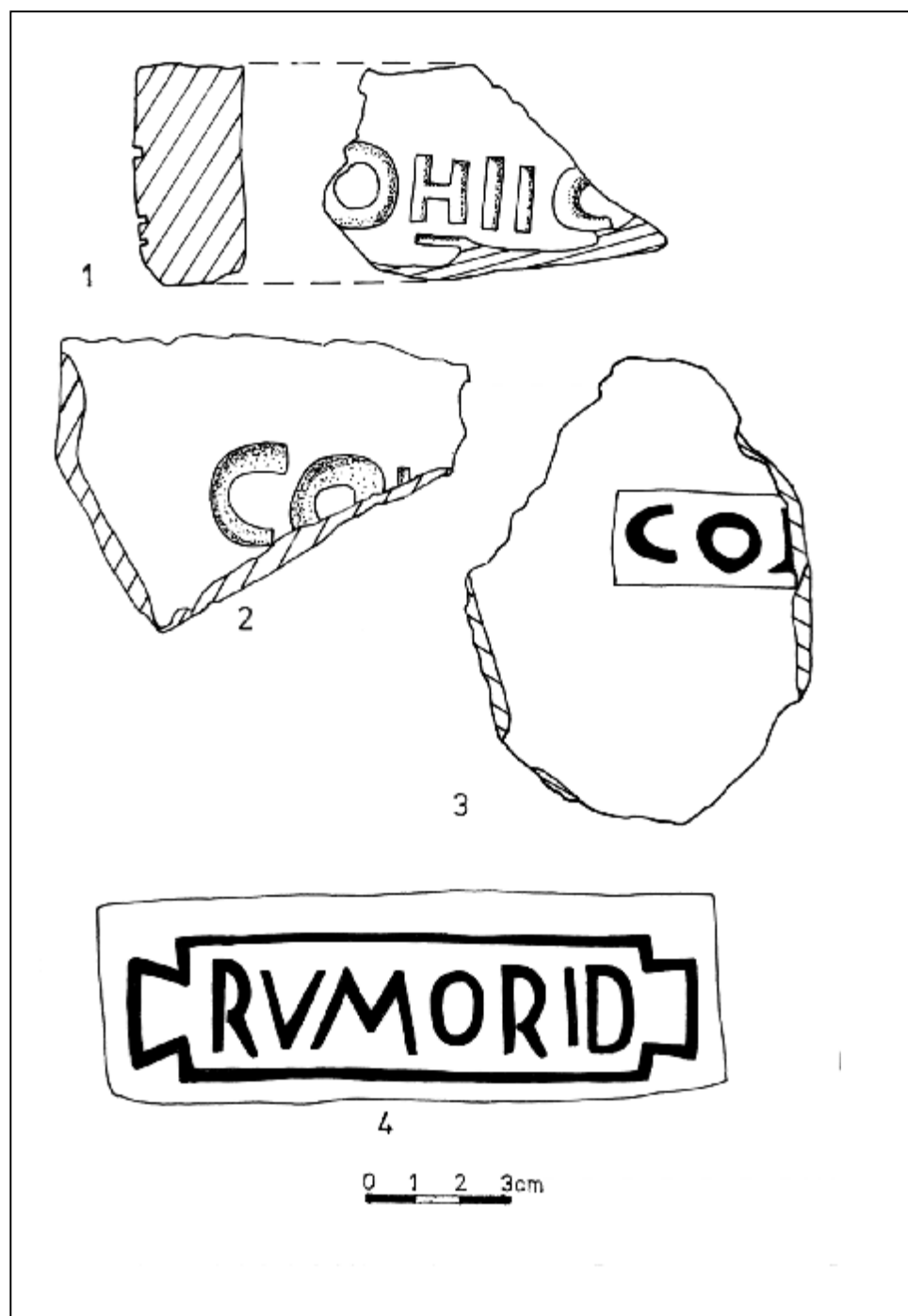

Fig. 2 - Tegule ștampilate de la Izvoarele

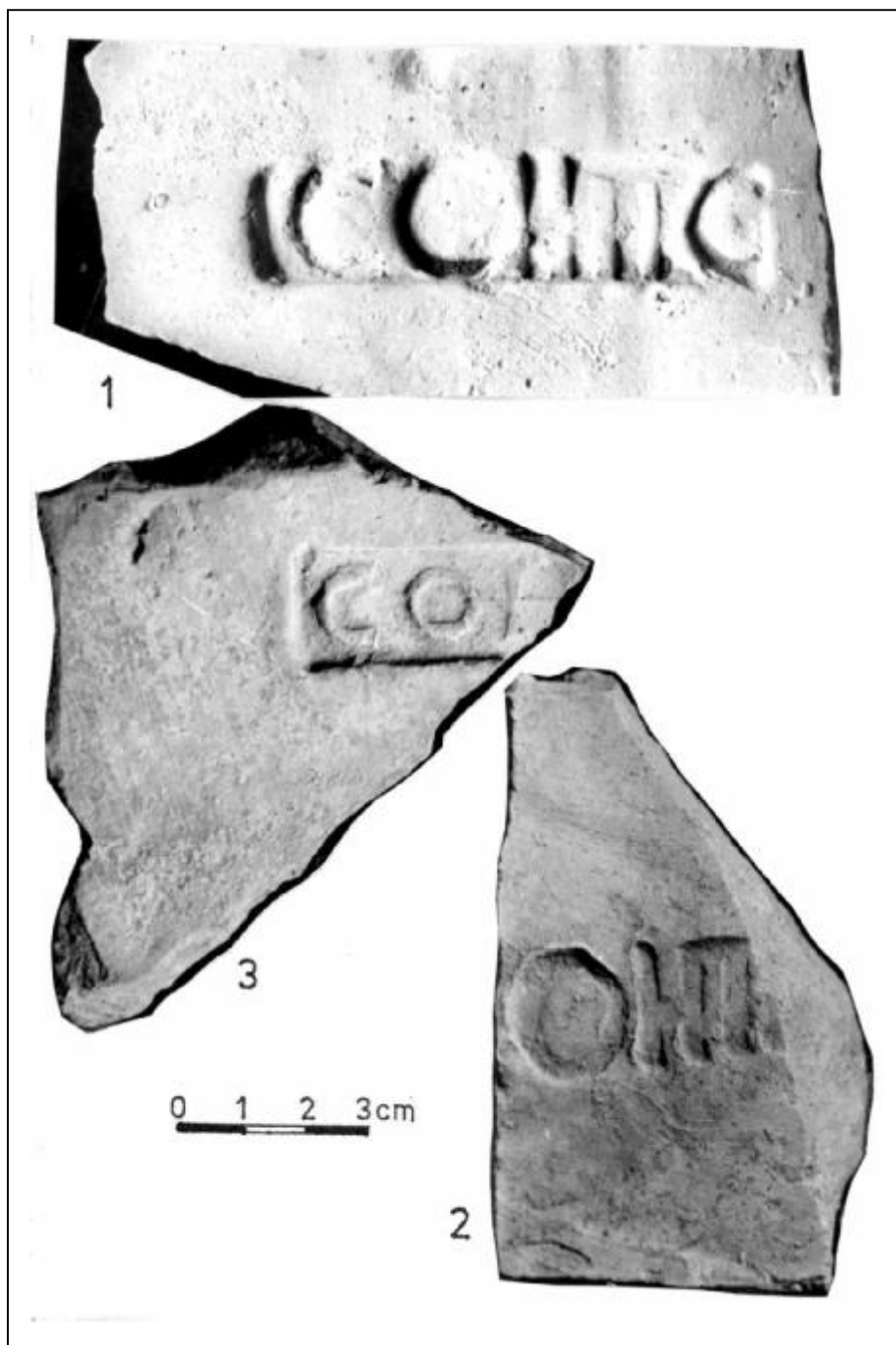

Fig. 3 - Tegule ștampilate de la Gura Canliei

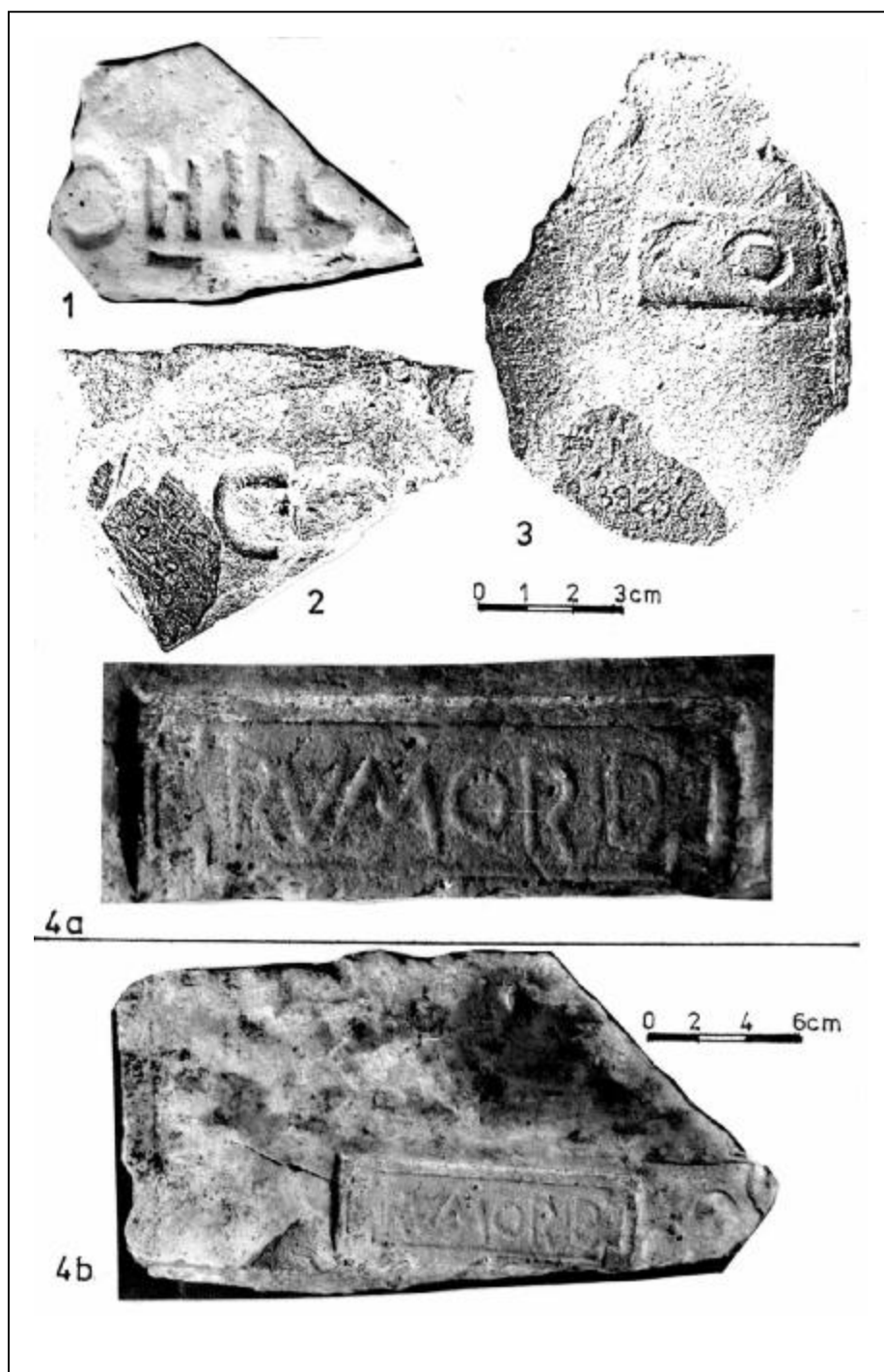

Fig. 4 - Tegule ștampilate de la Izvoarele (4a – ștampila cărămizii;
4b – cărămida întreagă)

NEUE FUNDE VON GESTEMPELTEN ZIEGELN IM SÜDWESTEN DER DOBRUDSCHA

Zusammenfassung

Der Verfasser behandelt sieben gestempelte Ziegeln, die in den letzten Jahren aufgefunden wurden und die anderen zwei Exemplaren hinzugefügt werden können, die vor ungefähr 15 Jahren veröffentlicht wurden (M.Irimia, *Pontica*, 21-22, 1988-1989, S. 113-128); sie stammen aus derselben Siedlung.

Drei Exemplare wurden in Gura Canliei (Cimbrianae oder Cimbriana in der Antike) aufgefunden. Zwei davon (Nr. 1 und 2) haben engliphische Stempel, während das dritte (Nr. 3) hervorstehende Buchstaben aufweist. Ihre Legende wurde hypothetisch in der Form COH(ORS) II C(HALCIDENORUM SAGITTARIORUM) ergänzt. Andere drei Exemplare vom selben Typ stammen von Izvoarele (Sucidava in Moesia Secunda in der Antike), von denen zwei (Nr. 1 und 2) engliphische Stempel haben, während das dritte hervorstehende Buchstaben aufweist. Ihre Legende wurde auf ähnliche Weise ergänzt. Das vierte Stück von Izvoarele (Nr. 4) weist einen Stempel mit Rahmen vom Typ *tabula ansata* auf, mit hervorstehenden Buchstaben und der Legende RUMORID(US).

Cohors Secunda Chalcidenorum Sagittariorum wurde aus Syrien nach Moesia Secunda gebracht. Sie war ein Teil der Einheiten, die nach den dakischen Kriegen nach Moesia Inferior zurückkehrten. Cohors Secunda Chalcidenorum Sagittariorum blieb auch unter den Kaisern Hadrian (117-138) und Antoninus Pius (138-161) in Moesien, so wie das auch von anderen Militärdiplomen, aus den Jahren 134, 148 und 154 bewiesen wird. Die erwähnten Diplome geben uns jedoch keine Nachricht über den Aufenthaltsort dieser Kohorte an der Unteren Donau. Manche Forscher haben vermutet, daß sich ihr Lager entweder in der Dobrudscha, oder in Bulgarien, in der Umgebung der XI. Legion Claudia befunden habe, deren Hauptquartier sich in Durostorum befand.

Im vorher veröffentlichten Studium nahm der Verfasser an, daß sich das Lager der erwähnten Kohorte, wenigstens für eine Zeit, in Izvoarele oder Gura Canliei befunden habe, zwischen den ersten Regierungsjahren Trajans und der Regierungsperiode von Antoninus Pius. Als Anhaltspunkte dafür dienen die von den Militärdiplomen registrierten Jahre, beziehungsweise 99 und 154. In der Zeit von Antoninus Pius wurden von hier manche Auxiliartruppen verlagert, eine von den Verteidigungsnotwendigkeiten anderer Provinzen verursachte Maßnahme. Wahrscheinlich wurde mit dieser Gelegenheit die Kohorte aus der Dobrudscha verlagert, ohne genau bestimmen zu können, wohin.

Die ständige Verteidigung eines bedeutenden Teils von Moesia Inferior wurde mit den ersten Jahren des 2. Jahrhunderts beginnend und bis ins 4. Jahrhundert besonders von der XI. Legion Claudia, mit dem Quartier in Durostorum, gesichert. Gura Canliei befindet sich ungefähr 19-20 km und Izvoarele ungefähr 27 km weit, flußabwärts von Durostorum.

In Gura Canliei wurden entlang der Jahre mehrere, mit der Legende der XI. Legion Claudia gestempelte Ziegeln und Dachziegeln aufgefunden. Ebenfalls wurde hier von manchen Forschern hypothetisch Cimbrianae oder Cimbriana

lokalisiert, das Quartier für milites cimbriani in den Jahrhunderten 4-5. Das Gebiet bot günstige natürliche Umstände für die Tätigkeit der Werkstätten, die Keramikbaumaterialien erzeugten. Übrigens wurden hier auch mehrere Brennöfen aus den Jahrhunderten 4-6 aufgefunden, aber es könnten auch andere, frühere, aus dem 2. Jahrhundert, bestanden haben, folglich aus der Zeit der hypothetischen hiesigen Anwesenheit der Soldaten der Cohors II Sagiottariorum. Wir hätten also in Gura Canliei, aufeinanderfolgend, mehrere Militäreinheiten, oder Untereinheiten: Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum, eine Truppenabteilung der XI. Legion Claudia und eine andere von milites cimbriani. Wegen der verhältnismäßig kleinen Anzahl der Funde von gestempelten Ziegeln, wird die Möglichkeit nicht ausgeschlossen, daß sie aus anderen Produktionszentren gebracht worden sind, gelegentlich der Bauarbeiten oder der Instandsetzung des hiesigen Kastums.

In Izvoarele wurden auch gestempelte Ziegel anderer Militäreinheiten aufgefunden, unter denen diejenigen der XI. Legion (Claudia) Pontica und der V. Legion Macedonica. Die Ziegel der V. Legion Macedonica werden ungefähr vom Beginn des 2. Jahrhunderts bis 167 und diejenigen der XI. Legion (Claudia) Pontica in die zweite Hälfte des 2. Jahrhunderts oder ins 3. Jahrhundert datiert. Ebenfalls von Izvoarele stammt auch eine gestempelte Ziegel, deren Legende unter der Form CO(hors I) C(laudia) V(eterana) S(ugambrorum) vervollständigt wurde. Der Name dieser Einheit ist aus anderen Dokumenten bekannt, die aus den Siedlungen an der Donau stammen. Es ist eine der frühesten Auxiliareinheiten in Moesien, die schon aus der Zeit des Kaisers Tiberius (14-37) bis zur Zeit von Antoninus Pius in der Armee der Provinz erwähnt wird. Im Jahre 157 wird die Kohorte in Syrien attestiert, woher sie nicht mehr in die Donauprovinz zurückgekehrt ist. Ebenfalls in Izvoarele war in den Jahrhunderten 4-5 ein cuneus equitum stablesianorum einquartiert; Truppen derselben Art waren auch in Cius (Gem. Gârliciu, Kr. Constanța) und Beroe (Dorf Frecăței, Gem. Ostrov, Kr. Tulcea) anzutreffen. Das Fehlen der systematischen Forschungen in Izvoarele verhindert die genauere Einordnung mancher hier gemeldeter Funde, wie auch die Feststellung der Zeitabschnitte, in denen die von den schriftlichen Quellen oder von den gestempelten Ziegeln angedeuteten Einheiten und Untereinheiten einquartiert waren, beziehungsweise die Cohors I Claudia Sugambrorum veterana equitata, die Legio XI Claudia, die Legio V Macedonica, Cohors II Chalcidenorum sagittariorum, Cuneus equitum stablesianorum und der Beziehungen unter ihnen. Wie auch im Falle der Funde von Gura Canliei, kann eine Produktion an Ort und Stelle der Ziegeln mit dem Stempel C(OHORS) II C(HALCIDENORUM SAGITTARIORUM) oder anderer, nicht ausgeschlossen werden, aber auch nicht die Möglichkeit, daß sie von anderswo hierher gebracht worden sind, mit Gelegenheit weitläufigerer Bautätigkeiten.

Wegen der Abwesenheit sicherer Angaben ist die Lokalisierung des Lagers der besprochenen Kohorte an einem der zwei Orte – Izvoarele oder Gura Canliei – ungewiß. Eventuell wäre es möglicherweise möglich, daß an beiden Orten, für eine kürzere oder längere Zeit, zur selben Zeit oder nacheinander, truppenabteilungen der Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum einquartiert waren.

Die gestempelten Ziegel mit der Legende RUMORID(US), der wir auch in

Izvoarele begegnen, sind am rechten Ufer der Donau verhältnismäßig zahlreich. Solche Funde wurden in Bulgarien, in Novae, Ruse, Iatrus. Trimammium, Pliska u.s.w., wie auch in der Dobrudscha in Cius gemacht. Es wird betrachtet, daß der Besitzer der Werkstatt (oder Werkstätten?), in der diese Ziegeln erzeugt wurden, mit Flavius Rumoridus übereinstimme, der unter Theodosius (379-395) *magister militum* und unter Arkadius (394-408) *consul ordinarius* war.

Abbildungen

Abb. 1. Gestempelte Ziegeln von Gura Canliei.

Abb. 2. Gestempelte Ziegeln von Izvoarele.

Abb. 3. Gestempelte Ziegeln von Gura Canliei.

Abb. 4. Gestempelte Ziegeln von Izvoarele (4a – Stempel auf der Ziegel; 4b – die vollständige Ziegel).